

УДК 7.041.6:687.1:391:165.23]:008

Нікішенко Ю. І.

КОСТЮМ, ОДЯГ, РІЧ: ДО ТРАДИЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТЬ

Статтю присвячено питанню використання у повсякденному житті та науковій літературі понять «костюм», «одяг» та «річ». Проаналізовано традицію їх сприйняття як своєрідних синонімів. Також досліджено змістове навантаження кожного із цих понять через їх визначення, що використовуються у науковій літературі. Наведено визначення термінів «костюм», «одяг» та «річ» і досліджено ті випадки, коли ці поняття дійсно можуть сприйматися як близькі за змістом явища культури.

Ключові слова: одяг, костюм, річ, функція, культура.

Костюм належить до тих явищ, які є невід'ємною складовою нашого повсякденного життя. Його історія сягає глибини віків, а функції в культурі мають багато різних сторін і тому, скільки б костюм не досліджували, завжди залишаються питання, варті уваги науковця. Костюм досліджують уже тривалий час представники різних наукових напрямів [1; 2; 3; 4; 8; 9; 10; 11; 14], тому склалися певні традиції у визначенні підходів у процесі роботи з ним, а також методологічні особливості аналізу цього явища культури. Це стосується і термінології, яку використовують науковці. Говорячи про костюм, дослідники застосовують різні терміни для його позначення, зокрема: «одяг», «вбрання». Ці терміни також є в повсякденній лексиці. Іноді до вже названих термінів також додається поняття «річ». Зазвичай, у повсякденні ми сприймаємо поняття «костюм» та «одяг» як синоніми або просто близькі за значенням слова. Часто паралельно з ними також вживається і поняття «річ» для позначення того ж самого явища. Але питання, наскільки дійсно ці терміни близькі за змістом з наукової точки зору, залишається не вивченим, оскільки не привертало достатньої уваги дослідників.

Пропонуємо дещо детальніше зупинитися саме на цій проблемі і з'ясувати, у яких випадках терміни «костюм», «одяг» і «річ» можуть вживатися як наближені за змістом, коли йдеться про вбрання та його функціонування в культурі. Зокрема, першочергово буде проаналізовано праці вітчизняних авторів, які стосуються теорії та історії костюму та питань дизайну одягу, де залучені поняття, що нас цікавлять.

Почнемо із традиційного використання понять «костюм» та «одяг», а також тих визначень, на які вони поширюються. Як синоніми вони

трапляються у працях різного характеру та різних напрямів. Найчастіше це стається тоді, коли не вимагається чіткого визначення поняття, або ж автор сам сприймає їх як подібні за значенням.

Однак, коли йдеться про функціональні особливості, одразу проявляються певні відмінності. У таких випадках можна говорити про окремі рівні використання понять, а саме: «одяг» — не узагальнене визначення вбрання, «костюм» — має більш конкретизоване змістове навантаження.

Аби з'ясувати це детальніше, розглянемо деякі із визначень, що існують у науковій літературі. Приміром, одне з них таке: «штучні покрови людського тіла» [15, с. 103]. Інші визначення дещо ширше розкривають поняття: «система матеріальних оболонок, штучний покрив тіла людини, що захищає її від негативних зовнішніх впливів природи, а також певний прояв індивідуальності людини або доби» [13, с. 4], або ж «те, що захищає людину від шкідливих впливів навколишнього середовища, тобто, одяг — це система матеріальних оболонок, покривів на тілі людини. В одязі проявляється індивідуальність людини, міститься первинна інформація про її власника» [14, с. 6–7].

А ось інший варіант, більш розширений, у ньому вже виокремлено певні функції одягу: «Одяг в силу своїх утилітарних якостей захищає тіло від механічних та інших пошкоджень, дає температурний комфорт, створює зовнішність людини і т. ін. і при цьому дозволяє здійснювати необхідні рухи. З точки зору контактів людини із середовищем одяг виконує роль зовнішнього покриву тіла, можна сказати, бере на себе майже всі функції «зовнішнього тіла» [17, с. 209]. Беручи окремі функції за основу, дає визначення одягу і В. Н. Топоров: «Одяг перебуває у безпосе-

редньому контакті із людським тілом, він його оточує... зберігає його тепло, утворюючи першу найближчу зону іррадіації людського начала» [16, с. 62]. У цих визначеннях автори виокремлюють серед суто побутових також окремі знакові функції одягу.

Це дає можливість визначати одяг як певну знакову систему: «Одяг — це певний знак специфічних рис особистості, він інформує про людину. В оформленні людської зовнішності ховається ціла ієрархія знакових систем. Одягаючись певним чином, людина ніби дає зрозуміти, хто вона така, що вона являє собою як особистість. Знаковість одягу завжди відіграла і відіграє важливу роль: костюм виконує комунікативну функцію, даючи можливість людині сигналізувати про свою індивідуальність оточуючим» [7, с. 143]. Крім того, костюм доповнює образ індивіда, тому одяг можна розглядати як багатозначний феномен [7, с. 142]. У цьому випадку, зокрема, ми чітко бачимо паралельне використання обох понять: «костюм» та «одяг», в тому числі саме через виокремлення подібності їх функцій. Але знакова функція для одягу, як явища більш узагальненого, не є ключовою, на відміну від костюму, що виступає повноцінною знаковою системою.

Однак визначення поняття «костюм», на перший погляд, досить подібні до визначень поняття «одяг». Відрізняє їх, у першу чергу, те, що стосовно костюму одразу виокремлюються чіткі функціональні особливості. Приміром, Ф. Пармон визначає костюм як «образно вирішений ансамбль, у центрі якого — людина», що поєднує у собі одяг, зачіску та грим [13, с. 4].

Саме на функціональних особливостях костюму ґрунтується і таке його визначення: «Костюм (від італ. *costume* — звичай) — це певна система предметів та елементів одягу, об'єднаних єдиним замислом та призначенням, яка відображає соціальну, національну, регіональну приналежність людини, її стать, вік, професію. Костюм тісно пов'язаний з побутовою традицією, характеризуючи звичаї певного регіону, конкретного історичного періоду, народу або етносу, а також із соціальним становищем, поведінкою та образом конкретної людини, виражаючи її індивідуальність. Будучи зв'язаним уже з конкретною людиною або соціальною групою, костюм виконує ті самі функції, що й одяг: захисту та утилітарно-практичну. Однак найважливіша функція костюма — знакова, оскільки костюм є особливим видом комунікації, тобто, повідомляє оточуючим інформацію про людину: її соціальний статус, естетичний смак, культуру» [3, с. 8].

Отже, костюм — це вже не абстрактні покрови людського тіла, а повноцінний знаковий комплекс, що функціонує в культурі. Важливим аспектом функціонування костюму в культурі є зв'язок «костюм — людина», «костюм — середовище». «Костюм поза середовищем, поза призначенням, поза образом людини мертвий, це просто безлика оболонка, «ганчірка». Тому сенс функції полягає в єдності ідеї та реальності» [5, с. 22].

Основні функції костюму дослідники визначають так: етнічна, статевікова, соціальна, еротична, естетична, костюм може вказувати на кліматичні особливості регіону, професійну, релігійну, станову або класову приналежність людини [3, с. 8]. Тобто, костюм виступає у якості своєрідного соціокоду, що передає інформацію із минулого в майбутнє. На дещо загальнішому рівні виділяють також такі функції костюму, як утилітарна, сигніфікативна та ритуальна [15, с. 103]. (Втім, подібні визначення бачимо також стосовно поняття «одяг», приміром, Т. В. Козлова зазначає: «Одяг виконує три основні функції: добропристойності (престижності), захисту (фізіологічного та морального) та прикрашання» [5, с. 26].) Крім того, дослідники зауважують, що у сучасному костюмі європейського типу часто взагалі складно виділити певну функцію. Костюм став багатофункціональним, а сама функція — багатозначною [3, с. 9].

Можливо, що саме ці зміни у функціях костюму на сучасному етапі його існування і дають привід окремим авторам застосовувати поняття «костюм» та «одяг» як близькі за значенням. Приміром, існує думка, що «одяг (і пов'язані з ним ритуали — ті ж покази мод) сьогодні найменшою мірою несе у собі функціональне навантаження, а найбільшою — слугує маркером всіляких соціальних та психічних значень. Неможливо конкретно назвати хоча б одну предикативну функцію одягу: за визначенням покликаний одягати, він частіше підкреслює оголеність і вразливість; він охороняє, оберігає тіло, але й сам чинить йому безліч незручностей. Іноді одяг дійсно «вітальний» (життєвий), а іноді небезпечний для здоров'я свого володаря. Вважати, що функція одягу полягає у своєрідній репрезентації тіла, можна лише знову ж таки заплющуючи очі на багато етнографічних традицій. Одяг може бути виразом як індивідуальності, так і безликісті. Прийняти за сутність одягу функцію посилення тіла можна для лат середньовічного лицаря або вбрання, скажімо, сучасного пожежника, але ніяк не у випадку з більшістю елементів жіночого одягу» [6, с. 39]. Тобто,

в цілому можна відзначити, що, виходячи з наведених прикладів, використання понять «одяг» та «костюм» як близьких за значенням припустиме, коли йдеться про загальні проблеми їх дослідження. Інша річ, коли виникає потреба детальнішого аналізу явища. У таких випадках звичайно необхідне чітке обґрунтування вибору поняття згідно з його функціями.

Саме автор, думку якого було наведено вище, говорячи про одяг та його сучасні функції, застосовує і термін «річ». Це підводить нас до питання щодо, з одного боку, традицій використання поняття «річ» стосовно костюму чи одягу, а з іншого — наскільки можна в цілому використовувати поняття «костюм», «одяг» та «річ» як близькі за змістом. Як вже зазначалось, насамперед це притаманне повсякденному спілкуванню, де ці поняття існують паралельно і часто заступають місце одне одного. Приміром, ми говоримо «модна річ», «нова річ», «фірмова річ», маючи на увазі саме наше вбрання. Але паралельне використання цих понять можна бачити і в наукових працях.

Як же визначають річ науковці? Ми не маємо на меті проводити занадто глибокий аналіз підходів до визначення цього поняття, оскільки це не є предметом цієї статті. Тому наведемо найбільш загальні визначення речі і першочергово саме ті, що застосовуються, коли йдеться про вбрання. В цілому річ визначають як «феномен культури, який завдяки своїй здатності акумулювати у собі традиції, соціально-психологічні установки, естетичні потреби, набуває аксіологічного звучання. Важливо, що речі відображають спосіб життя людини. Кожна доба та соціальна група накладають відбиток на всі речі, що в ній існують і її створюють. Виходячи з цього, речі можна розглядати як носії певних значень. Будь-який побутовий предмет несе в собі цілий комплекс інформації про спосіб життя людей, про розвиток технологій, про моду тощо, тобто, у цьому предметі відобразяться всі риси конкретної культури» [7, с. 60]. Зокрема, коли йдеться про функції речі, наголошується, що річ сьогодні — це не важіль якої-небудь практичної функції, а, скоріше, гра у функцію, імітація функціональності [6, с. 39].

Речі, що використовуються у домашньому побуті, набувають, окрім та понад їх утилітарного призначення, функції вираження певного космологічно цільного світогляду, у якому всі речі, їх розміщення у просторі являють собою непросту систему [7, с. 60]. Саме остання фраза напряму може бути асоційована з вбранням, яке є невід'ємною складовою побуту людини. Між ін-

шим, можна зустріти висловлювання щодо сприйняття речі як «опредмеченої людини» (що теж напряму пов'язано з костюмом, у першу чергу з його функціями). І дослідники пропонують сприймати це не як філософську метафору, а як реальну річ, що розкриває свою сутність в тих суспільних процесах, де людина належить через цю річ суспільству в цілому і усвідомлює себе як родова істота [5, с. 22–23]. У цьому випадку, якщо співвідносити поняття «річ» та «костюм», може йтися саме про ті функції костюму, які і визначають статус людини у спільноті.

Функції речі вітчизняні дослідники визначають так: функція, що перетворює середовище та людину; адаптивна функція, що підтримує систему людина — костюм і забезпечує нормальне протікання процесів життєдіяльності; результативна функція, що забезпечує досягнення мети; інтегративна функція, що розглядає річ як своєрідний прояв культурних досягнень суспільства на певному етапі його розвитку [5, с. 22]. Також дослідники зазначають, що річ може виступати у якості етнічного індикатора влади, покажчика кастової чи соціальної приналежності хазяїна, навіть може позначати його конфесійну приналежність [7, с. 62]. Важливо, що в останньому визначенні наводяться ті ж функції речі, що й у костюма (маркер етнічної та соціальної приналежності тощо). Скоріше за все, саме цей аспект і дає можливість не лише у повсякденні, але й у наукових дослідженнях залучати паралельно поняття «костюм» та «річ».

Першочергово одяг починає сприйматися як річ, коли він стає об'єктом дизайну. І тут в основі такого розуміння лежать прикладні функції костюму. Зокрема, зазначається, що об'єктом дизайну одягу є утилітарна річ, котра має практичне призначення. Тобто, коли йдеться про конкретні дизайнерські пошуки або виробничі процеси, костюм (чи одяг) вже чітко ототожнюється зі світом речей. Скажімо, метою проектувальника костюма може бути таке: «Спираючись на об'єкт, різний підхід, зробити річ знаком цілісного художнього контексту і проектним образом дійсності. Річ виконує визначальну функцію передачі образу і відображає її спосіб функціонування у середовищі. Функції виробу багатоманітні, і щоб створити функціональний його «портрет», необхідно типізувати функції і виділити підсистеми, котрі входять в систему життєдіяльності людини і перш за все у підсистему людина-річ-середовище. У ній здійснюється взаємодія людини і середовища: людина перетворює природу (у даному випадку людину) і адаптується до неї» [5, с. 19]. Тобто, костюм може ототожню-

ватися з річчю у випадку, коли йдеться про сферу споживання.

Тоді ж виокремлюються і функції, що стосуються саме споживчої вартості костюму як певного промислового виробу. Функція виробу представляється у предметно-речових зв'язках з його морфологією, а також у якості носія корисності речі, її суспільної цінності. «Корисна функція речі при цьому розкривається трьома поняттями: призначення, корисність, цінність. Конкретними же носіями та виразниками такої функції виявляються суспільно-ціннісні властивості речі — корисність, зручність, простота» [5, с. 21]. Корисні властивості речі формують її споживчу вартість. Ці властивості, з одного боку, виступають у вигляді матеріальних характеристик речі (маса, розміри, параметри, матеріал, конструктивно-технічні характеристики та ін.), а з іншого — як властивості, без котрих не може бути реалізована корисність речі, тобто, її корисні властивості.

Зокрема, саме через окремі функції костюму та речі і визначається те, чим є об'єкт дослідження у кожному конкретному випадку: «у тих випадках, коли в костюмі домінує функція утилітарна, костюм виступає як річ; у тих випадках, коли в костюмі переважає функція регіональна, суспільна, ритуальна та навіть естетична, костюм набуває символічності або знаковості із посиленням на зміст його призначення та образ» [5, с. 21–22]. Зазначається також, що «головним змістом функції є створена людиною рівновага між вимогами до даної речі та відповіддю на цю вимогу. Відповідь проявляється в знаках — фактурних, формальних, конструктивних, колористичних, матеріальних. Костюм — це своєрідний відгомін наших цілей, рухів, прагнень, іншими словами, вираз дії згідно з метою. Тому функція, не маючи художнього образу, сама несе і стверджує художню цінність образу» [5, с. 21].

Подібне визначення із застосуванням терміна «річ» бачимо і стосовно одягу: «Одяг є річчю або сукупністю речей і виконує такі функції: інструментальну, пов'язану з призначенням речі в конкретній діяльності людини (утилітарно-практична функція одягу); адаптаційну, яка забезпе-

чує комфортність предметно-просторового середовища, полегшує процес адаптації людини до навколишнього світу; результативну, пов'язану із соціальним функціонуванням речі, її здатністю сприяти досягненню мети як окремою людиною, так і суспільством в цілому; інтегративну, пов'язану з тим, що у речі поєднані і проявляються якості культури в цілому: сенс (сенс речі, її роль в соціально-культурному процесі життєдіяльності), традиції, цінності, виражені у матеріалі та формі. Таким чином, річ є відображенням способу життя в цілому, а одяг — відображенням образу людини і способу її життя» [3, с. 12]. У цьому випадку поняття «одяг» фактично виступає не лише як синонім поняття «костюм», але також визначається як річ. Важливим є визначення ситуації, коли саме таке використання понять можливе. І це якраз визначення приналежності одягу до предметного світу та його функції.

У цілому, як ми бачимо, визначення дослідників стосовно таких понять, як «костюм», «одяг» та «річ» дають підставу у певних випадках вживати їх як синоніми. Насамперед йдеться про той рівень застосування цих понять, який ми визначили як побутовий або повсякденний, оскільки на цьому рівні людина сприймає вбрання як складову культури споживання. Використання при цьому терміна «річ» буде цілком виправданим, бо йдеться саме про споживацькі функції одягу, його суспільно ціннісні властивості та реалізацію через нього зв'язків «людина-суспільство».

У науковців виникає необхідність чіткішого визначення функціональних особливостей кожного конкретного явища, тому що потрібен більш виважений підхід до застосування певних, близьких за змістом понять, що використовуються у тих чи інших випадках.

Назагал же ця проблема постає набагато ширшою, ніж це могло видатися на перший погляд. Ми бачимо, що навіть досить обмежена кількість залучених у цьому матеріалі досліджень відкриває широке коло питань, що потребують більш глибокого та ретельного аналізу.

Список літератури

1. Бердник Т. О. Дизайн костюма / Т. О. Бердник, Т. П. Неклюдова. — Ростов-на-Дону, 2000. — 448 с.
2. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства / П. Г. Богатырев. — М.: Искусство, 1971. — 515 с.
3. Гусейнов Г. М. Композиция костюма / Г. М. Гусейнов. — М.: Асад., 2004. — 431 с.
4. Каминская Н. М. История костюма / Н. М. Каминская. — М.: Легкая индустрия, 1977. — 130 с.
5. Козлова Т. В. Художественное проектирование костюма / Т. В. Козлова. — М.: Легкая и пищевая промышленность, 1982. — 144 с.
6. Корнев В. В. Вещи нашего времени: элементы повседневности / В. В. Корнев. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2010. — 224 с.
7. Махлина С. Т. Семиотика культуры повседневности / С. Т. Махлина. — СПб.: Алетейя, 2009. — 232 с.

8. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. — К. : Наукова думка, 1977. — 222 с.
9. Мерцалова М. Н. История костюма / М. Н. Мерцалова. — В 4 т. Т. 1. — М. : АО «Академия моды», 1993. — 543 с.; Т. 2. — М. : «Академия моды», Калининград: «Янтарный сказ», 1996. — 432 с.; Т. 3–4. — М. : «Академия моды», СПб. : Чарт Пилот, 2001. — 576 с.
10. Ніколаєва Т. Історія українського костюма / Т. Ніколаєва. — К. : Либідь, 1996. — 176 с.
11. Орлова Л. Азбука моды / Л. Орлова. — М. : Просвещение, 1989. — 177 с.
12. Основы теории проектирования костюма [под ред. Козловой Т. В.]. — М. : Легпромбытиздат, 1988. — 352 с.
13. Пармон Ф. М. Композиция костюма / Ф. М. Пармон. — М. : Легпромбытиздат, 1997. — 318 с.
14. Плаксина Э. Б. История костюма. Стили и направления / Э. Б. Плаксина, Л. А. Михайловская, В. П. Попов. — М. : Издательский центр «Академия», 2004. — 224 с.
15. Свод этнографических понятий и терминов [под ред. Бромлея Ю. В., Штробаху Г.]. Вып. 3: Материальная культура. — М. : Наука, 1989. — 225 с.
16. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического / В. Н. Топоров. — М. : Издательская группа «Прогресс»-«Культура», 1995. — 624 с.
17. Чеснов Я. В. Лекции по исторической этнологии / Я. В. Чеснов. — М. : Гардарика, 1998. — 400 с.

J. Nikishenko

COSTUME, CLOTHES AND THING: TO THE TRADITION OF USING OF THESE TERMS

This article is devoted to the problem of using of the terms “costume”, “clothes” and “thing” in the everyday life and scientific literature. The tradition of perception of these terms as approximate synonyms is analysed in this article. Also the semantic of each of these terms is analysed through their definition from scientific literature. The definition of terms “costume”, “clothes” and “thing” are adduced in the materials of the article and the situations are analysed when these terms are really can be interpreted as similar phenomenon of culture.

Keywords: costume, clothes, thing, function, culture.

Матеріал надійшов 06.03.2013 р.

УДК 72.03:159.953:930.85(477)

Сарапіна Є. В.

ПАМ'ЯТЬ-СЛІД: МІСЦЕ ДЛЯ БРІКОЛАЖУ

Статтю присвячено альтернативним практикам долучення до матеріалізованої колективної пам'яті. Розглянуто мандрівки до гетеротопій пам'яті на території сучасної України — місць, що становлять культурну спадщину, проте за своїм статусом і використанням стають «історичним непотребом» — як простір, вільний від нав'язаних усталених значень, а отже, відкритий до тактик «споживачів»-бріколерів.

Ключові слова: колективна пам'ять, гетеротопії пам'яті, культурна спадщина, бріколаж, історичне сміття, руїна, практики.

За останні півдесятиріччя в Україні набули популярності мандрівки, альтернативні до туристичних екскурсій. Йдеться про відвідування місць на території країни, що є незапитаними елементами її культурної спадщини. Це архітектурні споруди XV—XX ст., що вже не використовуються за первинним призначенням: палаци, замки, маєтки, вілли, млини, церкви та костели,

монастирі, цвинтарі, колишні закриті радянські військові об'єкти, розташовані в селах та містечках України. На сьогодні ці місця існують як гетеротопії, за М. Фуко, тобто місця без будь-якого місця, хоча вони й локалізовані у просторі: там, з одного боку, репрезентовано всі упорядкування даного суспільства, а з іншого — їм кинута виклик [3, с. 353]. Через пониження статусу цих